

УДК 342.92

**ЗМАГАЛЬНІСТЬ, ДИСПОЗИТИВНІСТЬ ТА ОФІЦІЙНЕ З'ЯСУВАННЯ
ВСІХ ОБСТАВИН СПРАВИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Магда С. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено проблемі застосування адміністративними судами принципів адміністративного судочинства, зокрема принципа змагальності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи. Визначено перспективи реформування національного законодавства задля ефективного захисту прав, свобод та інтересів особи судом при розгляді та вирішенні адміністративних справ.

Ключові слова: принципи адміністративного судочинства, змагальність, диспозитивність, офіційне з'ясування всіх обставин справи.

Аннотация: статья посвящена проблеме применения административными судами принципов административного судопроизводства, в частности, принципа состязательности, диспозитивности и официального выяснения всех обстоятельств дела. Установлены перспективы реформирования национального законодательства для эффективной защиты прав, свобод и интересов лица судом при рассмотрении и решении административных дел.

Ключевые слова: принципы административного судопроизводства, состязательность, диспозитивность и официальное выяснение всех обстоятельств дела.

Annotation: the article is devoted to the problem of the application by administrative courts of the principles of administrative legal proceedings, in particular the principle of competition, discretion and official clarification of all circumstances of the case. The prospects of reforming the national legislation for the effective protection of the rights, freedoms and interests of the person by the court during the consideration and resolution of administrative cases are determined.

Key words: the principles of administrative legal proceedings, competition, discretion, official clarification of all the remaining cases.

У правовій системі питанням принципів приділено чимало уваги. Такий стан справ склався у зв'язку із тим, що принципи права є відправними ідеями його буття, які виражають найважливіші закономірності, підвалини типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу [1, с. 42]. Вони слугують якорем для права – для кожного закону – і жоден закон не може бути переказаний без них. Закон без такого якоря схожий на будинок без фундаменту; позаяк він не може встояти без нього, те саме і закон, який спирається сам на себе, схожий на повітряний замок [2, с. 279]. Серед авторів, які присвятили увагу висвітленню тому чи іншому аспекту принципів права, - С. Алексєєв, М. Баймуратов, Ю. Барабаш, К. Горобець, Д. Бочаров, А. Колодій, В. Копейчиков, О. Малько, М. Марченко, М. Матузов, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скакун, Є. Скурко, Ю. Шемчученко, О. Уварова та інші авторитетні вчені та практики. Водночас, зміст принципу змагальності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи в адміністративному судочинстві висвітлено недостатньо.

Відповідно до ст. 11 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою, поданою відповідно до цього Кодексу, і не може виходити за межі позовних вимог. Суд може вийти за межі позовних вимог тільки в разі, якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять.

Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Таким правом користуються й особи, в інтересах яких подано адміністративний позов, за винятком тих, які не мають адміністративної процесуальної дієздатності.

Суд живає передбачені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи. Суд повинен запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати докази або з власної ініціативи витребувати докази, яких, на думку суду, не вистачає [3].

Виходячи із викладеної норми, змагальність зводиться до того, що сторони мають рівні права із доведення своєї правової позиції у справі, застосовуючи при її розгляді і вирішенні право щодо надання своїх доказів та у доведенні їх переконливості. Розглядаються справи на підставі позовної заяви, в якій позивач вказує, які права порушені та які заходи мають бути здійснені для захисту його прав. Крім того, відповідно до цього принципу, суд наділяється правом виходу за межі позовної заяви у випадку, якщо дійде висновку, що позовна заява містить не всі складові, які

дозволили б у повній мірі захистити права, свободи та інтереси сторін або третіх осіб, про захист яких просить позивач, в іншому випадку, суд такого права позбавляється.

Диспозитивність зводиться до того, що особа, яка звернулася до суду за захистом прав, свобод та законних інтересів має розпоряджатися своїми правами на власний розсуд за виключенням тих, які встановлені КАСУ.

Застосовуючи принцип офіційного з'ясування всіх обставин справи, суд повинен вжити заходи, які є необхідними для з'ясування всіх обставин справи. При чому, в адміністративному судочинстві суд має право виявляти та витребувати докази з власної ініціативи, а також пропонувати особам, які беруть участь у справі, надати докази самостійно.

Визначившись із змістом наведеного принципу, проаналізуємо постанови адміністративних судів на предмет дотримання суддями чинного законодавства та з'ясуємо проблеми застосування окресленого принципу при розгляді і вирішенні адміністративних справ.

Дослідивши певну частину постанов адміністративних судів, ми дійшли висновку, що існує декілька проблем, пов'язаних із застосуванням як принципів адміністративного судочинства взагалі, так і принципу законності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи, зокрема, а саме: недостатнє розуміння і помилкове тлумачення принципів адміністративного судочинства та нівелювання значення принципів адміністративного судочинства при викладенні текстів постанов. У зв'язку із наведеним, проаналізуємо окремі групи судових рішень адміністративних судів, які стосуються цієї проблематики та спробуємо віднайти шляхи до нівелювання ситуації, яка склалася.

Перша категорія постанов, яку вважаємо за доцільне розглянути, містить виключно перелік всіх принципів адміністративного судочинства або закріплення відповідної статті КАСУ в тексті постанови [4-10 та ін.]. На наш погляд, подібні дії суду не дають уявлення про те, чи були застосовані принципи адміністративного судочинства при розгляді і вирішенні конкретної справи, чи суд проявив свою обізнаність у законодавстві зазначивши, що має уявлення про існування цієї норми. На наш погляд, така констатація є неприйнятною у зв'язку із тим, що будь-яке судові рішення має відповідати двом вимогам, а саме, - бути законним та обґрунтованим, тобто ухваленим відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права та ухваленим на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин справи, які підтверджені доказами, що були досліджені в судовому засіданні (ст. 159 КАСУ) [3]. Більше того, відповідно до Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про судові рішення в адміністративній справі», «за змістом статті 159 КАС України судові рішення повинно бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права з урахуванням юридичної сили правового акта в ієрархії національного законодавства, що регулює спірні правовідносини, подібні правовідносини (аналогія закону), або за відсутності такого закону – на підставі конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права), принципів верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини при дотриманні норм процесуального права.

Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин в адміністративній справі, підтверджених тими доказами, які були досліджені під час судового розгляду справи (у судовому засіданні, у порядку скороченого чи письмового провадження) з урахуванням вимог статті 70 КАС України щодо належності та допустимості доказів або обставин, які не підлягають доказуванню, та висновки суду про встановлені обставини і правові наслідки є вичерпними.

Рішення судів усіх інстанцій, незалежно від виду провадження, повинно бути гранично повним, зрозумілим, чітким, обов'язково містити вступну, описову, мотивувальну і резолютивну частини з додержанням зазначеної послідовності.

Зрозумілість судового рішення полягає в логічному, чіткому, переконливому викладенні змісту рішення.

Чіткість викладення передбачає, зокрема, що: терміни, вжиті у судовому рішенні, відповідають тому змісту, який вони мають за законодавством України; такі терміни чітко співвідносяться з поняттями, які вони позначають; текст правової норми, застосованої судом, відтворюється без перефразовування і при цьому зрозуміло, де наводиться правова норма, а де суд дає своє тлумачення її змісту. Судове рішення не повинно містити положень, які б суперечили або виключали одне одного, ускладнювали чи унеможливлювали його виконання» [11, с. 167].

Тобто, як видно із викладеного вище, наведені постанови не відповідають вимогам закону. Більше того, в таких постановах нехтуються роз'яснення з питань застосування законодавства, які суди зобов'язані виконувати.

Існують також постанови, які містять крім наведення всього переліку принципів адміністративного судочинства аналіз лише одного із перелічених судом принципів [12]. Вважаємо, що ці судові рішення також не відповідають вимогам законності та обґрунтованості, у зв'язку із тим, що при розгляді і вирішенні адміністративної справи не може бути застосовано лише один із принципів судочинства, оскільки цим самим порушуються інші права, свободи та інтереси сторін та осіб, які беруть участь у справі.

Наступна категорія постанов зводиться до того, що адміністративні суди у текстах своїх судових рішень зазначають не весь принцип, як він закріплений в КАСУ, а лише окрему його частину [13- 20 та ін.]. З цього приводу цікавою є постанова Балаклійського районного суду Харківської області [13], в якій суд зазначив, що при розгляді і вирішенні справи застосовано принцип змагальності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи. Однак, у подальшому судові рішення втрачає свою однозначність. До цього висновку ми дійшли співставивши текст описової та мотивувальної частин наведеного судового рішення. Так, суд не мав права зазначити, що до цієї справи застосовано принцип змагальності, оскільки прийнявши до уваги постанову адміністративної комісії виконавчого комітету Балаклійської міської ради Харківської області, відсутнє обґрунтування суду, з якої причини не прийняті до уваги доводи позивача, чому не заслухані показання свідків та які саме, окрім рішення виконавчого комітету Балаклійської міськради докази досліджувалися і чому, нехтуючи принципом змагальності, суд безпеліційно прийняв сторону виконавчого комітету, представник якого, до того ж, не з'явився в судові засідання для доведення вини позивача. На наш погляд, така позиція суду йде в розріз із положенням п. 9 Постанови

Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про судові рішення в адміністративній справі», в якому роз'яснюється, що «суди повинні мати на увазі, що саме лише посилення в мотивувальній частині на положення законодавства без належного наведення мотивів застосування певних норм права або незастосування інших норм, на які посиляється сторона при обґрунтуванні своїх вимог, не може вважатися належною юридичною кваліфікацією» [11, с.170-171].

З приводу офіційного з'ясування всіх обставин справи, ми дійшли висновку, що належним чином ця частина принципу застосована не була, оскільки, як видно із самої постанови, суд не вжив передбачених законом заходів, які були необхідними для з'ясування всіх обставин у справі, в тому числі не витребував необхідних доказів із власної ініціативи.

Цікавою є позиція Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду, справа № 335/9846/16-а(2-а/335/335/2016) від 17 березня 2017 року, в якій суд зазначив, що адміністративне судочинство, серед інших, ґрунтується на принципах змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості. Встановивши визначальний для своєї постанови принцип, суд порівнює специфіку принципів змагальності, диспозитивності та «процесуальної рівності», яку досліджує характеризує принцип офіційного з'ясування всіх обставин справи. Вважаємо, що суд при аналізі цих принципів припустився декількох помилок. Перш за все, хотілося б звернути увагу, що розглядаючи окреслені принципи, в постанові не проаналізовано принципу «процесуальної рівності». Крім того, як нам здається, не можна дослідити специфіку принципів диспозитивності, змагальності та «процесуальної рівності» через характеристику принципу офіційного з'ясування всіх обставин справи, оскільки цей принцип має окреме змістовне навантаження. Це можна прослідкувати в зазначеній постанові, де судді спробувавши обґрунтувати свою позицію розкрили виключно зміст принципу офіційного з'ясування всіх обставин справи: «офіційне з'ясування всіх обставин справи є принципом адміністративного судочинства, існування якого пов'язане із завданням адміністративного судочинства розглядати й вирішувати публічно-правовий спір за умови нерівних можливостей приватної особи та суб'єкта владних повноважень (ч.ч. 4 і 5 ст. 11 КАС України). Саме тому, суд з'ясовує всі обставини справи, вдаючись до передбачених законом заходів, зокрема виявляючи й витребуючи докази з власної ініціативи» [21]. Вважаємо, що така оцінка принципів адміністративного судочинства є доволі дивною, протирічить змісту висвітлених судом принципів адміністративного судочинства та логіки викладення матеріалу. Крім того, викликає занепокоєння факт того, що наведена постанова винесена судом апеляційної інстанції.

Неоднозначною також є постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 13 липня 2016 року, справа № 334/22/16-а (2а/334/86/16) [22]. У цьому судовому рішенні, закріплено, що при розгляді і вирішенні адміністративної справи застосовано принцип змагальності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи. При цьому, нехтуючи вимогами ст.ст. 11, 195 КАСУ, Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд обґрунтував, що він не мав відповідних повноважень для виходу за межі позовних вимог ніж ті, що були заявлені в суді першої інстанції.

Існує досить велика кількість постанов, у тексті яких судді взагалі не зазначають, чи були застосовані принципи адміністративного судочинства при розгляді і вирішенні адміністративної справи [23-30]. Вважаємо, що це є грубим порушенням законодавства, оскільки судові рішення, в яких не встановлені основні засади адміністративного судочинства, законними та обґрунтованими взагалі бути не можуть.

Мають місце також постанови, в тексті яких вписані всі складові принципу, що розглядається, однак при переліченні норм, якими суд послуговувався при розгляді і вирішенні конкретної справи, про застосування таких принципів не зазначається [31-33].

Підсумовуючи викладене вище, ми дійшли висновку, що питаннями принципів адміністративного судочинства взагалі, та принципом змагальності, диспозитивності і офіційного з'ясування всіх обставин справи зокрема, при розгляді адміністративної справи та винесенні законного і обґрунтованого судового рішення, адміністративні суди не приділяють належної уваги. До цього переконання нас привів аналіз значної частини постанов адміністративних судів, жодна із яких не містить ґрунтовного аналізу застосованих при розгляді і вирішенні адміністративної справи принципів. У зв'язку із викладеним вище, говорити виключно про принцип змагальності, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи немає сенсу, оскільки проблема є системною та потребує комплексного підходу до її вирішення. На наше глибоке переконання, такий стан справ існує у зв'язку із тим, що серед суддівського корпусу мають місце як непоодинокі випадки недостатнього рівня знання процесуального законодавства та особливостей його застосування так і недостатня культура викладення текстів судових рішень. Як зазначає ізраїльський юрист, Голова Верховного Суду Ізраїлю А. Барак: «ідея, яка заволоділа думкою особи, - це одне. Викласти її словами - це взагалі зовсім інше. Є багато ідей, провал яких був викликаний необхідністю їх пояснити, оскільки в них містилася внутрішня сила, для якої знайти обґрунтування неможливо. Обов'язок викласти мотиви належить до числа найскладніших проблем, з якими зіштовхується суддя» [34, с. 33]. Тож, вбачається, щоб комплексно вирішити цю проблему мають бути напрацьовані єдині бланки постанов, які допомогатимуть суддям при викладенні текстів судових рішень, допоможуть уникати можливих помилок, а також сприятимуть підвищенню рейтингу та рівня довіри до судової влади. Крім того, введення таких бланків буде певною мірою дисциплінувати суддівський корпус до ухвалення законних і обґрунтованих постанов адміністративних судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація / А. М. Колодій // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 42-46.
2. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К.: Реферат, 2006. – 848 с.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747 [Текст] // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.

4. Постанова Одеського апеляційного адміністративного суду від 17.08.2016 р., в адміністративній справі № 815/1116/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59760223>.
5. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 30.08.2017 р., в адміністративній справі № 826/3875/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68819568>.
6. Постанова Краматорського міського суду Донецької області від 09.03.2016 р., в адміністративній справі № 234/19052/15-а [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56380989>.
7. Постанова Шевченківського районного суду м. Львова від 02.11.2010 р., в адміністративній справі № 2а-1558/10 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64758465>.
8. Постанова Краматорського міського суду Донецької області від 13.05.2016 р., в адміністративній справі № 234/7333/16-а [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57792672>.
9. Постанова Краматорського міського суду Донецької області від 09.03.2016 р., в адміністративній справі № 234/19052/15-а [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56380989>.
10. Постанова Шевченківського районного суду м. Львова від 02.11.2010 р., в адміністративній справі № 2а-1558/10 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64758465>.
11. Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду «Про судові рішення в адміністративній справі» від 20.05.2013 р. № 7 [Текст] // Правові позиції в адміністративному судочинстві України: постанови Пленуму Вищ. адм. суду України; інформ. листи Вищ. адм. суду України, суд. практика Вищ. адм. суду України, суд. практика Європ. суду з прав людини: офіц. вид. / упоряд.: М. І. Смокович, В. П. Базов; за заг. ред. О. М. Нечитайла. – К.: Ін Юре, 2015. – 848 с.
12. Постанова суду Кременського району Луганської області від 24.02.2017 р., в адміністративній справі № 815/1116/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66121103>.
13. Постанова Балаклійського районного суду Харківської області від 16.06.2-17 р., в адміністративній справі № 610/1467/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67253873>.
14. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 820/2496/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68027696>.
15. Постанова Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 13.07.2017 р., в адміністративній справі № 336/3169/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68006018>.
16. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 06.07.2017 р., в адміністративній справі № 205/6631/16-а [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67804138>.
17. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 16.02.2017 р., в адміністративній справі № 804/7833/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57283360>.
18. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 13.07.2016 р., в адміністративній справі № 826/1583/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58951967>.
19. Постанова Вінницького апеляційного адміністративного суду від 19.01.2016 р., в адміністративній справі № 824/386/15-а [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55127642>.
20. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 29.11.2016 р., в адміністративній справі № 826/289/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63089807>.
21. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 17.03.2017 р., в адміністративній справі № 335/9846/16-а(2-а/335/335/2016) [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65500166>.
22. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 13.07.2017 р., в адміністративній справі № 334/22/16-а (2а/334/86/16) [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58952180>.
23. Постанова Суворівського районного суду м. Одеси від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 523/8116/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68025201>.
24. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 826/433/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68027713>.
25. Постанова Львівського окружного адміністративного суду від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 813/2173/17 <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68024090>.
26. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 806/2036/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68023738>.
27. Постанова Київського окружного адміністративного суду від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 810/2223/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68023857>.
28. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 826/2338/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68027943>.
29. Постанова Львівського окружного адміністративного суду від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 813/2540/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68024070>.
30. Постанова Донецького апеляційного адміністративного суду від 01.09.2017 р., в адміністративній справі № 805/559/17-а [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68586611>.
31. Постанова Київського окружного адміністративного суду від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 810/2235/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68023939>.
32. Постанова Київського окружного адміністративного суду від 01.08.2017 р., в адміністративній справі № 810/2223/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68023857>.
33. Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 01.09.2017 р., в адміністративній справі № 815/2243/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68585988>.
34. Барак Аарон. Судейское усмотрение [пер. с англ.] / А. Барак. – М.: НОРМА, 1999. – 376 с.